

JOŽE POGAČNIK

1933–2002

Za delovanje literarnega zgodovinarja Jožeta Pogačnika je nasploh značilen širok razpon obravnavanih slovstvenih tem, področij in obdobj, v njegovem preučevanju in razlaganju slovenske reformacijske književnosti, ki je v središču pozornosti tega portreta, pa izstopa osvetljevanje njenih idejnih, izraznih, slogovnih in umetnostnih značilnosti. Po obdobju, ko je v preučevanju tega dela slovenske književnosti prevladovalo temeljno zbiranje besedil, primarnih virov in podatkov, se je Pogačnik že sredi 50. let prejšnjega stoletja zavzel za uvajanje hermenevtike in za revitalizacijo interesa za reformacijsko in sploh starejšo slovstveno dediščino.

Po študiju slavistike na ljubljanski Filozofski fakulteti (diploma 1958) in doseženem doktoratu na zagrebški univerzi (1963) je poučeval slovenistične in slavistične predmete na univerzah v Novem Sadu (od 1969 docent, od 1975 redni profesor), Osijeku (od 1981) in Mariboru (od 1992). Raziskoval je na različnih področjih slovenistike, primerjalne slavistike, teorije literature, kulturologije in teorije literarne vede. V slovenistično raziskovanje je zajel vse slovstvo v slovenščini in zato obdelal tudi ustvarjalnost med Slovenci v zamejstvu, izseljenstvu in zdomstvu (*Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo*, Trst 1972). Posvečal se je zlasti začetkom slovenskega slovstva, razsvetljenstvu in romantiki; veliko je pisal o Trubarju, Dalmatinu, Bohoriču, Kopitarju, Prešernu, Stritarju in drugih. V zao-kroženem prikazu slovenske literature (*Zgodovina slovenskega slovstva I–VIII*, Maribor 1968–1972, s Francem Zadravcem) je uvedel več metodoloških novosti; povezoval je opisovanje družbene in nazorske sočasnosti ter interpretacijo del. Utemeljil in razvil je primerjalno

jugoslavistiko, to je preučevanje medsebojnih vplivov in vzporednih tokov v književnostih v južnoslovanskih jezikih (npr. *Jugoslavističke teme*, Vinkovci 1990). Uredil je več izborov slovenskih literarnih del za objavo v srbsčini in hrvaščini. Opravil je veliko predavanj na univerzah v Evropi in Združenih državah Amerike. Z deli, objavljenimi v tujini, je veliko prispeval k poglobljenemu poznavanju slovenske literature in njenemu umeščanju v evropski prostor. Od leta 1991 je bil dopisni, od leta 1997 pa redni član Slovenske akademije znanosti. Prejel je Herderjevo nagrado (1996) in priznanje Ambasador RS v znanosti (1998). Bibliografija njegovih spisov (Martin Grum) je bila objavljena v *Slavistični reviji* (1993, str. 297–328), njeno nadaljevanje pa v letopisih SAZU.

Pogačnik se že v zgodnjem nizu *Poglavja iz starejše slovenske književnosti* (revija *Nova obzorja*, 1957, št. 9–12) loteva nekaterih značilnosti, ki se jim dotedanje raziskovanje reformacijske literature ni toliko posvečalo. V poglavju *Trubar in reformacija* (št. 9) namreč razgrinja znamenja povezanosti slovenskih reformatorjev z evropskimi humanističnimi tokovi. Opozarja na italijanski in švicarski tok ter svari pred preveličevanjem vpliva zgolj nemške reformacije. Ugotavlja, da si je Trubar svoj nazorski svet utrjeval »neposredno iz humanizma Erazmovega kova«, saj Trubar sam »omenja Erazma pogosto in na najrazličnejših mestih« ter navaja njegove misli. Trubar je deloval v skladu z Erazmovo zahtevo po vrnitvi k *Svetemu pismu* in se opiral na njegove razlage *Nove zaveze*, vendar: »Trubarjeva življenjska dognanja so v Erazmovih nazorih našla potrdila. Nasproti njim si je ohranil avtonomno stališče. Ni nekritično prevzel celega Erazma, pač pa si je prisvojil tisti njegov del, ki je lahko njemu in Slovencem kaj odkril.« Podoben je bil tudi Trubarjev odnos do zwinglijanstva in flacijanstva, dveh »radikalnih konfesij«. Trubar je s svojo prvo knjigo »nepopustljivo in izvirno začel ustvarjati nov pozitiven nauk«, za uspeh pa »se ima zahvaliti veliki stvariteljski in oblikovalni težnji, ki gre vzporedno s poudarkom odrešilne moči čiste vere«. Ob Trubarjevi poznejši odločitvi za podreditev luthrovski smeri in *Formuli soglasja* Pogačnik poudarja, da je kljub svojim simpatijam do »radikalno-reformacijske smeri« v svojem premisleku upošteval zgodovinske okoliščine. To velja tudi za Trubarjevo

razmerje do fevdalcev in za zavračanje kmečkih uporov. »Hotel je ljudstvo v okviru slovensko govoreče cerkvene občine polagoma preroditi [...].« Se pravi: »Teocentrična vklenjenost je tu spoznala potrebo po antropocentričnih konkretnostih.« V poglavju *Zarodki pesništva in pripovedništva* (št. 10-11) Pogačnik opozarja na literarne in estetske prvine v protestantskih pesmaricah in razpravno-poučnih besedilih; zasnuje temelj za svoje nadaljnje temeljito raziskovanje teh značilnosti.

V razpravi *Miselna in slogovna dinamika v starejši slovenski književnosti* (v: *Čas v besedi*, 1963) svoje izhodišče preučevanja reformacijskega slovstva pojasnjuje zlasti s stavki: »Vsaka stilna formacija predstavlja torej določeno, v slogu izraženo in realizirano enotnost nazora o svetu. [...] Reformacijsko gibanje je prineslo v slovenski prostor toliko novih principov, da je mogoče govoriti o povsem novi enotnosti nazora o svetu in o novi podobi človeka. [...] Temeljna protestantska ideja o neposrednosti in subjektivnosti religioznega že podira mostove s srednjim vekom. [...] Vis motrix Trubarjevega dela je etika, ki temelji na čustvu, ljubezni, simpatiji in ljudskosti. Življenje hoče napolniti z vsebino in veseljem ter v vsako situacijo vložiti nekaj novega. Ta težnja se spaja s kulturno-reformno prizadevnostjo, ki daleč presega samo versko-vzgojne smotre.« (35, 45–46, 48.) Po Pogačnikovem sklepanju je Trubar svoj razpravljavski in pripovedovalski slog z razvidnim sosledjem parafraza, eksplikacija in alegorija (oz. sentenca, nauk) razvil pod vplivom humanizma (ta se je zgledoval pri antiki), Erazma in svetopisemskih besedil. Trubar svojo pripoved stopnjuje s kopičenjem izrazov, za pisanje »uporablja kmečko masivne, včasih kar prstene podobe«, zajema iz svojih doživetij, vendar zapaženo razumsko opredeljuje, ne zahaja v mističnost. »Čustven postane samo v trenutkih, ko se spomni domovine, ker je samo ob njej totalno prizadet.« (49.)

Obsežno razpravo *O stilni podobi slovenskega slovstva v obdobju reformacije* (revija *Jezik in slovstvo* 1967, št. 1 in 2) je objavil tudi v nemščini (zbornik *Abhandlungen über die slowenische Reformation*, ur. in izd. R. Trofenik, München 1968); v njej je podrobno razvil svoje ugotovitve o raziskovani tematiki. Vključil jih je seveda tudi v *Zgodovino slovenskega slovstva* (I, 1968).

Širšemu in celovitejšemu vplivu na akademsko in laiško razumevanje značilnosti reformacijskega slovstva je bilo namenjeno Pogačnikovo prikazovanje v 1. delu *Zgodovine slovenskega slovstva*. Razdelek o reformacijski književnosti je ostal tako rekoč nepredelan tudi v novi in razširjeni izdaji pregleda v treh knjigah (*Slovenska književnost I*, Ljubljana 1998).

V svojem opisovanju reformacijskega dogajanja na takratnem Slovenskem Pogačnik med drugim opozarja, da se je meščansko-plemiška smer ogrevala za Luthrov nauk in da je plemiški stan prevzel vodilno vlogo pri utrjevanju reformacije, medtem ko si je kmečko-plebejska smer »poiskala nove oblike za izživiljanje nezadovoljstva, med katerimi sta najbolj značilni štiftarstvo in prekrščevalstvo (anabaptizem)«. Ob tem pa precej nejasno govori o okoliščinah, v katerih je ponekod »kmečki stan pristopil« k protestantizmu, ne oriše slovensko govorečega mestnega prebivalstva in ne opozori na rudarska in železarska središča (Idrija, Kropa). Ne glede na to Pogačnik zelo poudarja pomen Trubarjevega urejanja reformacijske »Cerkve slovenskega jezika«, zlasti še pomen njegovih teženj po »notranjem povezovanju slovenskega ljudstva« in pomen njegove skrbi za versko petje v slovenščini, branje knjig v slovenščini »preprostim«, nepismenim Slovincem in izobraževanje otrok obeh spolov in iz vseh stanov.

V poglavjih o idejni genezi slovenske reformacije piše tudi o dunajskem humanizmu in deležu rojakov s slovenskega ozemlja v njem, o italijanskem humanizmu, Petru Bonomu, švicarskih reformatorjih, Erazmu Rotterdamskem in Matiji Vlačiću - Flaciju, torej o širšem prepletu evropskih humanističnih in reformacijskih duhovnih tokov, ki so vplivali tudi na Slovenskem in na podlagi katerih je nastajala »Trubarjeva sinteza«. Omenja Trubarjevo sprejemanje nekaterih prvin zwinglijevskega racionalizma, ne opozori pa na pomen in vpliv Melanchthonovih stališč. Trubarjevo odločanje za manj ali bolj dosledno sledenje württemberški luthrovski smeri in nato *Formuli concordiae* pojasnjuje Pogačnik s položajem na Slovenskem, v katerem ni bilo opor za radikalnejše meščansko zwinglijevstvo in v katerem je bilo reformacijsko delovanje – od pridiganja do izdajanja slovenskih knjig – odvisno od podpore in zaščite fevdal-

cev. Reformacijsko gibanje je bilo »izrazito religiozno«, vendar je poudarjalo posameznikov stik z Božjo besedo in Bogom ter posameznikovo odgovornost; razvijalo je humanistično »suverenizacijo individua«, kakor pravi Pogačnik, kajti gibalna sila reformacijskih prizadevanj je etos. Tudi »osebna kulturna prizadevnost« Trubarja in drugih protestantov je odsev evropskega humanizma.

Temeljna ugotovitev Pogačnikovega analiziranja literarnosti reformacijskega slovstva je: »Jezik, ki zmore biblijo, je slovstveno zrel.« Trubarjev slog v slovenskih kateheznih, dogmatskih, razpravnih, razlagalnih in predgovornih besedilih osvetljuje Pogačnik kot že razvit del sloga in retorike sočasnega evropskega humanizma ter opaza vzporednice zlasti z načeli in pisanjem Erazma Rotterdamskega. Predvsem v Trubarjevih predgovorih odkriva tudi uporabo razčlenjenih, subjektivno obarvanih primerjav in gradnje zgodb, torej oblikovanje zametkov knjižnega pripovedništva v slovenščini. Veliko pozornosti posveča Pogačnik pesemskim besedilom kot najizrazitejšim reformacijskim literarnim enotam. Opozarja, da ima péta pesem pri reformatorjih vlogo »oblikovanja človekove notranjosti« in izražanja njegove evangelijske vere. Verzifikator izhaja iz predloge (verski nauk, svetopisemska pripoved), zato je njegov avtorski delež »viden v kompoziciji kitice in v stavčni kompoziciji«; toda ponekod, na primer z izpeljavo kakega nauka iz zgodbe ali s polemiko z nasprotniki, se že bolj pomika v ospredje. Pogačnik pravi: »V smer individualizacije pesniških besedil se je izrazito nagibal Jurij Dalmatin. Ta proces je v njem podpiralo prepesnjevanje psalmov, ki so s svojo pesniško strukturo zbuvali in oblikovali diferenciran estetski čut. Zato ni čudno, da se je v njegovi pesniški dejavnosti dogodil prelom katehetične pesmi v osebno-religiozno izpoved ali duhovno poezijo, ki neke transcendentalne odnose barva subjektivno.« V tej zvezi omenja še Dalmatinov verzificirani *Pasijon* (1576). Pogačnik tudi pojasnjuje premik v verzifikacijski tehniki: slovenski pisci so, opirajoč se na domače ljudske pesmi, opustili neustrezno silabično načelo (po njem je odločilno število zlogov, postavljanje naglasa narekuje melodija) ter razvili akcentuacijsko, silabotonično metrično strukturo, ki vsebuje enakomerno število zlogov in hkrati upošteva naglaševanje zlogov v slovenskem jeziku ter iz tega izvira-

joče ritmične tendence. Za zgled navede Dalmatinove stihe (»Kristusa mi vsi častimo« itn.), ki vsebujejo »izrazito trohejsko inercijo in so vsi zapored osemzložni«, in zapiše: »Slovenski verz je potemtakem že v reformaciji dosegel tisto ritmično strukturo, ki jo ima tudi v XIX. stoletju.«

V svojo knjigo *Starejše slovensko slovstvo* (Ljubljana 1990) je Pogačnik pri obravnavanju obdobja reformacije uvrstil zanimivo poglavje *Etos kot družbena norma* (str. 168–174). V njem med drugim veliko razpravlja o vprašanju kmečkih uporov. Opozarja na Luthrovo skrajno ostro obsojanje kmečkih uporov in ugotavlja, da sta tudi Trubar in Dalmatin zavrnila takšno poseganje v ureditev Božjega stvarstva. Vendar pa opaza »nekaj drugačnih razsežnosti in celo odstopov«, kajti: »Trubarjevo in Dalmatinovo pojmovanje poslušnosti oblastem namreč ni podrejeno zgolj biblijski kozmologiji, temveč tudi zgodovinskim dejstvom.« Trubar je sočutno govoril o težkem življenju svojega podložniškega ljudstva in o ljudskem sanjanju o času, ko bi ne bilo dajatev in tlake, svojo solidarnost pa dopolnil z žuganjem s »hudim koncem« fevdalnim gospodom, ki s podložniki ravnajo nasilno in krivično. »Resnične pobude, ki so bile vzrok za upor kmetov, so bile zunaj zakonov, ki jih priznava Trubar. Socialna protislovja se s tem prenašajo na področje krščanskega etosa. [...] Tako je Trubar družbeni problem radikaliziral na razmerje subjekt–Bog, kar je bil eden od temeljev protestantske ontologije.« Na tej ravni se začne vrednotenje človekove dejavnosti v svetu s stališča »absolutne pravičnosti«, ki se ne sprašuje, kdo je obtoženi, temveč kaj je kot »moralno bitje«. Pogačnik sklene poglavje s stavkom: »Tema moralne konkretnosti biblijske etike na tuzemski ravni je odgovor slovenske reformacije na pojav kmečkih uporov, obenem pa je to tudi njen neodtujljivi sestavni del, ki je prešel v zgodovino kot dejavnik napredka.«

Dušan Voglar